

W. MÜLLER JUDIT

„Kik elhervadtak nagy Oroszországban...”¹

Elhurcolt magyarországi fiatalok szovjet kényszermunkán (1944–1949)

Nem tudom kivülállóként kezelni a „kis munka” hazugságával évekre a Szovjetunióba, jóvátételi munkára hurcoltak sorsát. Akkor sem tudnám, ha nem lenne a családom is érintett eme sokáig elhallgatott, az elszenvettség testileg-lelkileg meggyötrő kollektív büntetésben. Engem minden, a túlélőkkel és utódaikkal folytatott beszélgetés, minden lágerbéli fotó, dokumentum, minden lágerből származó tárgy megérintése, az egykori lágerek, temetők felkeresése mélyen megráz. Bevallom, hogy nem volt olyan beszélgetésem az érintettekkel, ahol ne könnyeztünk volna együtt a fájó emlékeik felidézésekor. Megéreztem és megértettem, hogy a „málenkij robot” néven elhíresült események csendes alattomosággal mérgezik az egykori elhurcoltak és családtagjaik, leszármazottaik életét.

Az én családom is – éppúgy, mint minden német nemzetiségű család a Kárpát-medencében – átélte, megszenvedte azokat a megpróbáltatásokat, amelyeket a második világháború utáni, a származáson alapuló kollektív büntetés jelentett. Anyai nagyanyám közel négy évet volt kényszermunkán a Szovjetunióban, a nagynéném hat éves sem volt, mikor a mamát elhurcolták, az édesanyám pedig mindössze négy.

1. kép Balról a nagymamám, Schultz Istvánné, Frank Erzsébet. 1944 karácsony másnapján hurcolták el, és csak 1948. július 27-én térhetett haza

Apai nagyanyámat is „felvették” a jóvátételi munkára elhurcolandó civil személyek listájára, ám ő az első éjszaka – életét kockáztatva – megszökött. Ezt követően, félve, hogy ismét eljönnek érte, három hónapig elő sem mert jönni a rejtékhelyéről.

¹ Részlet Berta Károly: 1944 november havában c. lágerverséből 2014. 52.

A második világháborút követő, a német nemzetiségűeket érintő kollektív büntetéssorozat 1944/45-ben a szovjet kényszermunkára hurcolásokkal kezdődött, majd újabb „büntetésként” a német nemzetiségűeket megfosztották jogaiktól, vagyonuktól, és mintegy 200 000 embert – így családom egy részét is – kitelepítették az akkor romokban heverő Németországba. Az „elűzöttek” közül sokan a több hetes ismeretlen, veszélyes utat és az itthoni teljes bizonytalanságot vállalva visszaszöktek magyar hazájukba.

Nekem a kollektív büntetéssel sújtott ártatlan civilek: fiatal lányok, fiúk, gyermekes fiatalasszonyok, a háborúból épphogy hazatért férfiak kényszermunkára hurcolása nemcsak hivatásbeli kutatás, hanem személyes, családi ügy is. Azok közé tartozom, akik megörökölték a nagyszülők, szülők „málenkij robotos” keserű hagyatékát, akik tudatalattijukban öntudatlanul is hordozzák magukban a velük történt igazságtalanságokat. Azok közé tartozom, akiknek fájnak a felmenőiken esett sebek, akik akaratlanul is átérzik őseik és mások szenvedését. Elengedni nem tudom, és nem is akarom. Azok közé is tartozom, akik emlékezni és emlékeztetni akarnak, mert van mire, és van miért.²

Nagy ajándékot kaptam a sorstól: a Magyarországi Németek Pécs-Baranyai Nemzetiségi Körének szervezésében kutató- és zarándokutakon vehettem részt, melyek a Donyec-medencei, az Urál környéki, a kaukázusi és a közép-ázsiai egykori táborok, temetők, bányák, építkezések felkeresését tűzték ki célul. Ott állhattam útitársaimmal a Kaukázusban, a csecsenföldi Groznijban annak az egykori lágernak, valamint az Urál mentén annak a baskíriai fűrésztelepnek a helyén, ahol a nagymamám oly sok sorstársával együtt mintegy négy éven át jóvátételi „rabszolgamunkát” végzett. Kutatótársaimmal együtt megemlékezhettem itt az elhurcoltakról, elmondhattam egy Miatyánkot lelki üdvükért, és virágokat helyezhettem el társaimmal együtt az emlékműveknél. Mindemellett jelentős kutatások eredményeit is magáénak tudhatja a kutatócsoportunk.

Társadalmunknak régi adóssága, hogy méltóképpen emlékezzen és emlékeztessen azokra az ártatlanul elhurcolt magyar állampolgárokra, azokra a százezrekre, fiatal nőkre, leányokra, férfiakra, akiket 1944-1945-ben vittek el szülőföldjükről igazoltatás, vagy néhány hétre szóló kis munka, azaz a „málenkij robot” hazugságával több, általában 3-5 évig tartó szovjetunióbeli kényszermunkára. A civil elhurcoltak utolsó hazatérői csak 1949 novemberében hagyhatták el a lágereket.

2. kép Az utolsó hazatérő csoportok egyike, püspöknádasdiak érkeznek haza az uráli kényszermunkából 1949 novemberében

² W. Müller 2019. 9.

A „málenkij robot” kifejezés eredete az orosz „málenkájá rábótá” (маленькая работа), ami „kis munkát” jelent. Mivel a második világháború során a hazánkba érkező szovjet fegyveres szervek képviselői ezzel a hazugsággal – pl: két-három hét kukoricatörés Bácskában, máskor vasút- vagy repülőtér-építés stb. – hurcolták el a polgári lakosság tömegeit, ennek az orosz kifejezésnek a „málenkij robot” változata lett a köznyelvben, és így később a kutatók, történészek körében is a civil lakosság szovjetunióbeli kényszermunkára hurcolásának terminus technicus.

A mai Magyarország területéről mintegy 160-180 ezer polgári lakost, a korabeli, tehát második világháborús, 172.000 km² területű, közel 15 millió lakosú Magyarországról 250-300 ezer, túlnyomórészt ártatlan civilt hurcoltak el. Többségüket hadifogolylétszám-kiegészítésként, de mintegy 130 ezer embert – körülbelül fele-fele arányban – kimondottan a német, vagy az elcsatolt területekről (Kárpátalja, Erdély, Felvidék, Délvidék) a német mellett a magyar származásuk miatt deportáltak.

A német származású – nagyszámban immár női lakosságot is – a szigorúan titkos 0060-as parancs alapján deportálták a szovjetunióbeli kényszermunkára. „Bűnük” az volt, hogy ahhoz a német nemzetiséghez tartoztak, amelynek nevében valóban oly sok bűnt követtek el a második világháborúban a náci hatalom akkori birtokosai. De azok mások voltak, nem ezek a gyakran kisgyermeküket otthon hagyni kényszerülő fiatalasszonyok, fiatal családapák, ifjak, lányok, akiknek jóvá kellett tenniük azt, amit el sem követtek. A német nemzetiségűek elhurcolásában nem az állampolgárság, nem az anyanyelv, nem a politikai nézet, de nem is a nemzetiségi identitás számított, hanem pusztán a származás. Érzékletesen fejezi ki ezt az a hírhedt kijelentés, mely az egyik, a „málenkij robotosokat” összegyűjtő szovjet őrnagytól származik: „*Ha csak egy csepp német vér folyik az ereiben, német!*”³

A szovjet Államvédelmi Hatóság (ÁVB) 1944. december 16-án hozta meg a hírhedt 7161. számú határozatát, amely többek között az alábbiakat rendelte el:

„1. A Szovjetunióba történő munkára irányítás céljából mozgósítani és internálni kell Románia, Jugoszlávia, Magyarország, Bulgária és Csehszlovákia Vörös Hadsereg által felszabadított területén tartózkodó valamennyi munkaképes németet – a 17 és 45 év közötti férfiakat és a 18 és 30 év közötti nőket. Le kell rögzíteni, hogy a mozgósítás mind a német és a magyar állampolgárságú, mind pedig a román, jugoszláv, bolgár és csehszlovák állampolgárságú németekre vonatkozik...

4. Engedélyezni kell az elszállítandó németek számára, hogy magukkal vihessenek meleg ruházatot, tartalék fehérneműt, ágyneműt, edényeket személyes használatra, és élelmiszert, összesen 200 kg súlyig fejénként...

6. Valamennyi németet a donyeci szénbányászat és a Dél vaskohászatának helyreállítási munkálataira kell irányítani...

7. A németek begyűjtését és internálását 1944 decemberében és 1945 januárjában le kell bonyolítani és a munkaterületre való kiszállítást 1945. február 15-ig be kell fejezni.”

Az Állami Védelmi Bizottság Elnöke, J. Sztálin⁴

Ezt követte a fenti határozat végrehajtási utasítása, a már említett szigorúan titkos 0060 sz. parancs, melyben a listákon szereplőket azzal fenyegették meg, ha nem jelennek meg a gyűjtőhelyen, vagy szökni próbálnak a családjukon állnak bosszút, helyettük a szüleiket, testvéreiket viszik el.⁵

Többször előfordult az is, hogy színmagyar településekről, vagy találmra hurcoltak el civil lakosokat, mivel a szovjet parancsnokoknak a kvótát, a parancsot, vagyis az előre meghatározott létszámú „német” kényszermunkást produkálniuk kellett. „*A magyar-orosz határon ki kellett szállnunk, ott pont volt egy asszony egy kisgyerekkel, aki vizet vitt volna. A ruszki épp megint megszámlolt bennünket, számolni nem nagyon tudtak, ezért ezt nagyon sokszor csinálták. Valahogy nem volt meg a negyvenes létszám, ami kellett volna egy vagonban. Akkor átment a kúthoz a ruszki,*

³ Oroszné Stumpf 2016. 5.

⁴ Részlet az 1944. december 16-i, 7161. számú határozatból.

http://www.tortnelmitar.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=90%3A19441216&Itemid=85&lang=hu

⁵ W. Müller 2016. 21.

és csak úgy elkapta, és elhozta azt az asszonyt. A gyerek sírt, ordított, de hiába, az asszonynak, ahogy volt, el kellett velünk jönnie. És a kisgyerek csak úgy ottmaradt. Hát, ez bizony így volt.”⁶

Mint látjuk, a német nemzetiségűek „hivatalos” elhurcolásának ürügyén bárkit elvihettek, ráfogván, hogy német származású. Volt arra példa, hogy összeírátták a község jegyzőjével azokat, akiknek a neve „r” betűre végződik, pl. Bodnár, Molnár, Pintér, Huszár, és azokat vitték el német nemzetiségüként, mondván, hogy Hitler neve is „r”-rel végződik.⁷

Kimondani is szörnyű, de mint a fenti példák is bizonyítják, aki akkor rosszkor, rossz helyen volt, az könnyen „málenkij robotra” jutott. Hasonló eseményekről panaszkodik maga Révai József, a kommunista párt egyik vezetője az akkor még a Szovjetunióban, Moszkvában lévő Rákosinak az 1945. július 7-i levelében: „A munkabíró német lakosság elszállítására vonatkozó akció sajnos nem járt azzal a hatással, amivel kellett volna járnia (...). Az történt ugyanis, hogy a parancsnokságok a legtöbb helyen úgy hajtották végre a dolgot, hogy a családnevekből indultak ki és fix kontingensekből. Ha nem volt elég német, vittek magyarokat. Vittek olyanokat, akik egy szót sem tudnak németül, bebizonyítottan antifasiszták, ültek, internálva voltak, mindegy: vitték őket. Előfordult, hogy kommunista párttitkárokat, vezetőségi tagokat, sőt nemzetgyűlési képviselőket vittek azért, mert német nevűek voltak, sőt vittek tiszta magyar nevűeket is (...). Az eredmény: pánik a magyarok között is, még a tisztességes, hozzánk közel álló elemek is (mint pl. Sántha alelnök, sőt maga Erdei is) megvadultak, arról beszélnek, hogy ez ugyanaz, mint amit Hitler csinált a zsidókkal...”⁸

A fogságba vetett civil, polgári személyeket „hadifoglyokként” hurcolták el a szovjet szervek. A hazaszállításánál meg főleg nem történt már semmiféle elkülönítés a hadifoglyok és a civil internáltak között, egységesen, mint hadifogoly-szállítmányok érkeztek haza, és a kiállított dokumentumok is „polgári személyek hadifogságáról” adtak ki igazolást.

3. kép Igazolvány hadifogságból hazatérő polgári személy részére

Így pl. „az 1949-ben hazaérkezettek 77,3 %-a, vagyis 3907 fő volt civil, köztük 1234 nő és 59 három év alatti gyermek volt. Az 59 gyermekből 47 a lágerben született csecsemő volt, akik szintén ún. „hadifogságból” tértek haza.”⁹

⁶ W. Müller 2009. 14.

⁷ Bognár 2009. 43.

⁸ Bognár – W. Müller 2017. 95.

⁹ Bognár – W. Müller 2017. 120.

Baranya megye sok településén – elképesztő aljassággal – éppen 1944 karácsony másnapján gyűjtötték össze és indították útnak a pécsi gyűjtőhelyre, az egykori Lakits-laktanyába a listákon szereplőket: „December 26-án, karácsony másnapján kellett gyülekeznünk, úgy hajtottak bennünket a partizánok végig a hóban. Vihettünk magunkkal egy pár cipőt, kétnapi ennivalót, pokrócot. Hát mi mindent lehet még elvinni egy batyuban? Azt mondták, Pécsre megyünk két hétre, repülőtéri munkára.¹⁰(...) Amíg a hazánkban voltunk, mindig reménykedtünk, hogy nem visznek át minket a határon. Nem akartuk elhinni, hogy az édesanyákat a gyerekektől el lehet így szakítani. Igen, aztán ott voltunk az idegen országban, sírtunk minden nap, csak haza tudtam gondolni, hogy mi van az én kislányommal...”¹¹

Az elhurcoltakról sajnos nincsenek megbízhatóan pontos statisztikai számok, csak hozzávetőleges, és helyenként igen eltérő adatokkal rendelkezünk. Dr. Dupka György ungvári történész adatai alapján mintegy 700 ezer magyar hadifogoly volt szovjet fogságban, ebből csak 330-380 ezren tértek haza. Emellett az akkori, történelmi Magyarország területéről további 250-300 ezer ártatlan, civil asszonyt, férfit, sőt tizenéves fiút és lányt szállítottak el „jóvátételi” kényszermunkára, közülük 65-100 ezren soha sem térhettek vissza szeretteikhez.¹²

Az elhurcoltak számunkra felfoghatatlan nehéz munkakörülmények között dolgoztak a Donyec-medence szénbányáiban, az Urál iparvidékén, olajkitermelésen, építkezéseken, olajvezetékeknél, kolhozokban, fakitermeléseken stb. A nőknek éppoly nehéz fizikai munkát kellett végezni, mint a férfiaknak. Főleg az első év volt az internáltak számára kibírhatatlan, a halálozási arány is ekkor volt a legmagasabb. Olyan elképzelhetetlen fizikai és lelki szenvedéseknek, megaláztatásoknak voltak kitéve, amit a „szerencsés” túlélők csak az otthonról hozott tartás, lelkielő és vallásos hitük segítségével bírtak ki.

4. kép Csoportkép a kaukázusi 1701-es láger felszámolása előtt. Az erősebbeket innen még továbbszállították az Urálba, ahol fakitermelésen dolgoztak

„A szibériai hidegben sokszor -40 °C is volt. Első munkánk az volt, hogy a bombagödröket feltöltsük földdel. Napi 30-50 dkg nedves-ragacsos fekete, téglakenyeret kaptunk, és egyszer vagy kétszer híg, meleg káposzta-, bab-, borsó- vagy marharépa-levest, ill. búza-, esetleg zabkását. A szállásunk egy laktanyában volt, ez körös-körül volt bombázva, nagy lyukak, gödrök voltak mindenhol. Egy ablak sem volt azon már. Deszkából összeszögelt ágyakon aludtunk a saját ruháinkon. Egy szobában negyvenen voltunk. A tetvek és poloskák majd megették bennünket, iszonyú szenvedés volt”¹³

¹⁰ W. Müller 2009. 25.

¹¹ W. Müller 2009. 20.

¹² Dupka 2012. 7-10.

¹³ W. Müller 2009. 14.

5. kép A Donyec-medence Szpartak, 1035 sz. lágeréből származik ez a csajka és a kenyér is. Ennyi volt eleinte egy napi élelemadagjuk

Azok, akik túlélték az iszonyú utazást, valamint az első rettenetes évet és telet a szovjet lágerben, már jobb eséllyel bízhattak a hazatérésben, hiszen a harmadik évtől a körülmények is kissé javultak: jobbak lettek a munkakörülmények, a lágerbéli ellátás is javult valamivel. Levelet írhattak haza, és postát kaphattak otthonról, kijárhattak a környező faluba a kis kerestetükből élelmet venni, hisz ekkor már aprócska pénzt is kaptak az irdatlan nehéz munkájukért. Szabadidejükben eladható tárgyakat készítettek, amit a helybéliekkel cseréltek el mindenfélét élelemre.

6. kép Konzervgyárban is dolgoztak, és a hibás üvegeket eladhatták a piacon. A felpuffedt has az egyoldalú táplálkozás jele, a mosoly a kamerának szól

Ettől kezdve jóval nagyobb esély volt a túlélésre, de még így is elmondható, hogy az elhurcoltak több mint egyharmada, mintegy százezer, a történelmi Magyarországról elhurcolt ember soha többé nem tért vissza szereteteihez. Ott nyugszanak valahol idegen földben, jeltelen tömegsírokban az egykori lágertemetők, vasútvonalak, gyárak közelében.

Ezeket a történeteket aztán mély hallgatás övezete: a „málenkij robot” mintegy 40 évig, egészen a rendszerváltásig, az 1980-as évek végéig tabutéma volt. Még 1990 után is a kevés, még életben lévő túlélő alig, vagy egyáltalán nem mert, nem akart szenvedéseiről beszélni, hiszen amikor őket hivatalosan, mint hadifoglyokat elengedték, „útravalóul” a megfélemlítés, a titoktartás, a „soha, sehoh, senkinek” parancsát kapták. A túlélők testileg-lelkileg megtörve érkeztek haza, magukban hordozva tovább a félelmet. Megbélyegzetten, másodrangú állampolgárokként kellett tovább élniük mindennapjaikat. Az átélés, a túlélés és az emlékezet komoly problematikáját Dragomán György is nagyon érzékletesen fogalmazza meg:

„A nagy kérdés nem is a visszatérés, hanem az emlékezet: az, hogy miként és hogyan lehet erre az egészre emlékezni, hogyan lehet beszélni róla, és megérteni a pontos részletekből kiindulva: attól kezdve, hogy miként folyik ki a száj szélén a mohón beletömött sárga homok, és milyen fájdalmas boldogság sebes kézzel a krumplit kikaparni a száraz földből, azon át, hogy miképpen változik meg a könnyek útja az arcon a lapátolás ütemes mozdulataitól, és milyen mozdulattal veszik kezükbe az asszonyok a tetvetlenítéskor levágott copfjukat, egészen addig, hogy mi módon lehet eljutni az éhségangyal láthatatlan arcáig. Hogyan lehet mindent úgy megjegyezni, hogy később mégis túl lehessen jutni rajta. Hogyan lehet egyszerre átélni és túlélni.”¹⁴

Több generáció nőtt fel mindezeknek az ismereteknek a hiányában, úgy, hogy nem is hallottak a fiatal lányok, asszonyok, fiúk elhurcolásáról, pedig az ő kitartásuk erőt adhat nekünk is a mindennapi nehézségeink legyőzésében. A deportáltak megőrizték a lágerben közösen írt imáikat, énekeiket magyar és német nyelven is, amelyekben Istentől kérik a szabadulást. Elképesztő kitartással keresték a túlélés esélyét, hiszen élni kellett, és ehhez – bármily lehetetlennek is tűnik – megtalálták az életben tartó apró örömeiket, hisz másnap újra felkelt a nap, az életnek mennie kellett tovább: közös pénzen harmonikát vettek, hegedűt készítettek, így csendültek fel a lágerben az otthoni dallamok. Kevés szabadidejükben színjátszóköroket alakítottak, otthoni dalokat énekeltek, emlékkönyveket, verseket írtak, rajzoltak, festettek, egyszerűen: élni akartak! Barátságok és szerelmek is szövődtek a lágerlakók között, sokan ott találták meg későbbi házastársukat, így pl. Wilhelm Rózsa és Tillinger Imre, Pfaff Katalin és Neumann Mihály is. Az elhurcoltak, legyen bármi is a jövő, nyomot akartak hagyni maguk után az utókor számára is: lefotóztatták a priccseket, halott barátnőik sírját, lefényképezkedtek a mindennapos ruházatukként használt pufakjájukban, otthoni viseletükből átszabott ruháikban, mosolyt erőltettek arcukra. Méltóság és tartás árad ezekből a képekből, ám a tekintetek nem hazudhatnak

¹⁴ Dragomán 2010. 330.

7. kép Löffler Terézt 17 évesen hurcolták el Erdősmecskéről, négy évet dolgozott a Donyec-medence 19-20 sz. bányájában

8.kép Ezt a kendőt az édesanyja dobta Löffler Teréz vállára az elhurcolásakor. A felét a lágerben eladta élelemért, de ettől a darabtól nem bírt megválni

Az igazsághoz tartozik az is, hogy az elhurcoltak körül élő oroszok, ukránok helyzete sem volt sokkal jobb a lágerbéliékénél. A túlélők visszaemlékezéseikben a következőképp beszéltek és írtak az ottaniakról: „Az egyszerű orosz népről csak jót lehet mondani. Sajnálta minket. Az utcán, ha láttak minket, keresztet vetettek. ... és ha mást nem is, egy-egy tőköt vagy málít, vagy ami volt nekik azt adtak, mert segíteni akartak, de hát nekik se volt semmijük... Ha önekik ennyi kenyér csak maradt, és mentünk koldulni, te, ilyen kicsit még adtak belőle. A krumplit, azt négyfelé vágta, és abból is adtak egy darabot...”¹⁵

Régi adósságunk az elhurcoltaknak és hozzátartozóiknak erkölcsi elégtételt adni az ártatlanul megélt kollektív büntetésért, az évekig tartó kényszermunkáért és szenvedésekért, a családi tragédiákért, több tízezer halálért, amelyről a rendszerváltás időszakáig mélyen hallgatni kellett. De nem szabad elfelejteni azt sem, hogy nemcsak azok voltak áldozatok, nemcsak azok szenvedtek, akiket elhurcoltak, hanem azok a szülők, házastársak, gyerekek és más családtagok is, akik szeretteik nélkül itthon maradtak.

Kutató- és gyűjtőmunkám során a fiókokból, a szekrényekből, de néha a padlásról előkerült, a „málenkij robot” időszakából származó tárgyak az egykori elhurcoltak mindennapjainak részévé váltak: a konzervdobozból készült pohárban gombok, a hazatéréshez szükséges ládában vetőmagok, más helyen szerszámok voltak. A grozniji piacon vásárolt takaró vasalóruhaként szolgált, a pufajka téli udvari viselet lett. A begyűjtött tárgyak, fotók, levelek, dokumentumok őrzői, emlékeztetői a „málenkij robot” keserű időszakának, az egykor elhurcolt fiatal lányok, asszonyok, fiúk és férfiak többsége meghatóan nagy becsben tartja, tartotta az 1940-es évek második felének hiteles tárgyait.

9. kép Pálfi Borbálát 17 évesen hurcolták el Püspöknádasdról. A hazaúthoz a bőröndjét az ottani asztalosok barkácsolták. Otthon vetőmagot tartott benne

Mementók ezek is, melyek arra is figyelmeztetnek, hogy többé ne történhessen hasonló. Soha, sehol és senkivel. Mert sorsunkból, a történelemből mindig tanulni lehet, hiszen a múltunk üzen nekünk, csak meg kell, meg kellene értenünk az idő szavát.

¹⁵ Erschnitt Margit deportált túlélő visszaemlékezése alapján (interjú), Molnár D. Erzsébet előadása Freiburgban az Institut für Volkskunde der Deutschen (IVDI) – Német Néprajzi Intézet

Irodalom

- Berta Károly: 1944. november havában. In: „Uram, segíts haza minket.” Lägerírások Dupka György közreadásában. Intermix Kiadó, Ungvár-Budapest, 2014. 46-61.
- Bognár Zalán (szerk): Málenkij robot. „Egyetlen bűnünk a származásunk volt...” Német és magyar polgári lakosok deportálása. Magyarországi Németek Pécs-Baranyai Nemzetiségi Köre, 2009.
- Bognár Zalán – W. Müller Judit: A 0060-as parancs. A német származás indokával Magyarországról elhurcoltak története. Magyarországi Németek Pécs-Baranyai Nemzetiségi Köre, Pécs, 2017.
- Dragomán György: Beszéd és hallgatás. Herta Müller prózája. In: Herta Müller: Lélegzethinta. Cartaphilus Könyvkiadó, 2010.
- Dupka György: Hova tűnt a sok virág... Történelmi szociográfia. Kárpátaljai Magyar Művelődési Intézet, Ungvár-Budapest 2012.
- Oroszné Stumpf Éva: Jóvátették azt, amit el sem követtek... A szerencsi gyűjtőtáborból donbászi kényszermunkára. Szerencs Város Német Nemzetiségi Önkormányzata, 2016.
- „Uram, segíts haza minket.” Lägerírások Dupka György közreadásában. Intermix Kiadó, Ungvár-Budapest, 2014.
- W. Müller Judit: „Kik elhervadtak nagy Oroszországban.../ Verwelkt im großen Russland...”, Dél-Pannon Múzeumokért Közhasznú Egyesület, Pécs, 2019.
- W. Müller Judit (szerk): Idegen ég alatt – Oroszföldön meggyötörve c. kiállítás kísérőkiadványa. Janus Pannonius Múzeum, Pécs, 2016. 21.
- W. Müller Judit (szerk): Több mint élettörténetek. Sorsok. A magyarországi németesség kollektív büntetése (kiállítás-vezető). Baranya Megyei Múzeumok Igazgatósága – Janus Pannonius Múzeum, Pécs, 2009.
- Az Állami Honvédelmi Bizottság 7161. sz. számú határozata a munkaképes német lakosság internálásáról Bulgária, Magyarország, Románia, Csehszlovákia és Jugoszlávia területén és munkavégzésre a Szovjetunióba küldésükről. Történelmi tár.
http://www.tortenelmitar.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=90%3A19441216&Itemid=85&lang=hu (letöltés ideje 2020. 05. 30.)